

آیین مردمی و جهاننداری

سیری در دیدگاه‌های سعدی درباره‌ی مناسبات مردم و حکومتگران

دلارام صبح خیز

انتشارات هرمزان

سرشناسه	:	صبح خیز، دلازم، ۱۳۵۷ -
عنوان و نام پدیدآور	:	ابین مردمی و جهانداری: سیری در دیدگاه‌های سمدی درباره‌ی مناسبات مردم و حکومتگران / دلازم صبح خیز.
مشخصات نشر	:	تهران: هرمزان، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری	:	۲۳۱ص: ۱۴، ۳۱۵۵/۳۱۵۵م.
شابک	:	978-600-93330-5-9
وضعیت فهرست نویسی	:	فیا
پاداش	:	کتابنامه .
موضوع	:	سمدی، مه‌لجین عبدالله. - ۴۹۱ق -- نظریه درباره کشورداری
موضوع	:	سمدی، مه‌لجین عبدالله. - ۴۹۱ق -- نقد و تفسیر
موضوع	:	کشورداری در ادبیات
موضوع	:	شعر فارسی -- قرن ۷ق. -- تاریخ و نقد
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۱/۵، PIR5۲۱۷/۵
رده بندی دیویی	:	۸۸۱۲۲
شماره کتابشناسی ملی	:	۳۰۶۷۶۶۹

تهران- میدان انقلاب- ضلع جنوب شرقی- بازار بزرگ کتاب - طبقه‌ی زیر هم کف- پلاک ۳، تلفن: ۰۲۱-۶۶۹۷۶۲۲

ابین مردمی و جهانداری

سیری در دیدگاه‌های سمدی درباره‌ی مناسبات مردم و حکومتگران

دلازم صبح خیز

چاپ یکم: ۱۳۹۱

شمارگان: ۱۲۰۰

قیمت: ۱۱۸۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

فهرست

صفحه	عنوان
۹	مقدمه.....
	فصل نخست:
۱۵	نگاهی به زندگی و روزگار سعدی.....
	فصل دوم:
۳۵	آیین حکومت و اداره‌ی کشور از نظر سعدی.....
	فصل سوم:
۹۵	بازتاب مسائل مربوط به تعلیم و تربیت در آثار سعدی.....
	فصل چهارم:
۱۱۷	اقشار جامعه از دیدگاه سعدی.....
	فصل پنجم:
۱۵۹	شهرها و منازل در آثار سعدی.....
	فصل ششم:
۱۸۵	فرهنگ مردم در نظر سعدی.....
۲۱۹	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی.....
۲۲۵	کتابنامه.....

مقدمه

سعدی یکی از بزرگ‌ترین و جامع‌ترین شاعران ایران زمین است و نوع واکنش‌ها و حساسیت‌های او در برابر مسائل پیرامون، می‌تواند تا اندازه‌ی زیادی نماینده‌ی نگرش‌ها و حساسیت‌های روحی ادیبان روزگار او نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی دوران خود باشد. او در عصری زندگی می‌کند که تملق و چاپلوسی همه جا رایج است و سنت ادب فارسی وسیله‌ی کسب نان و نام و هجو این و آن شده است و زورمندان تهی از دانش، با قصاید بلند مدح و ستایش خو گرفته‌اند. سعدی در همین روزگار با حق‌گوی گستاخانه‌ای که ملک مسلم اوست، توانایان عصر خود را درس رهبری مبتنی بر انسانیت می‌دهد.

قصاید فارسی، نخستین باب گلستان - که در سیرت پادشاهان است - و همچنین باب اول بوستان - که در آن درباره‌ی هوش و تدبیر و رأی سخن رفته، آیین مملکت - داری ویژه‌ای پیش نهاد می‌کند. سعدی در خلال نوشته‌های خود پاسداری از مرزها، مسائل مربوط به رفاه مردم، تأمین امنیت، نظام استخدامی، تدابیر جلب مسافر و جهانگرد، نظارت بر کارگزاران، آموزشهای شغلی، داورزی، حق‌پذیری، نصیحت‌نیوشی و آیین جنگ و تدبیر سپاه را به روشنی بیان و با آوردن داستان‌های مناسب، مطالب را رساتر می‌کند. اما در این مورد هم باید گفت که نظریات اجتماعی و سیاسی سعدی بیش از آن که متأثر از آرمان‌گرایی یا برخاسته از عواطف و احساسات شاعرانه باشد از مصلحت‌اندیشی او سرچشمه می‌گیرد و بر ادراک و حسابگری استوار است. در قلمرو سیاست، سعدی معتقد است که در عرصه

ی سیاست گام نهادن، به ویژه خدمت امیران کردن و به اصطلاح شاعر در «عمل پادشاه بودن» در عین حال که سودمند است، بس خطرناک نیز می باشد:

« عمل پادشاهان چون سفر دریاست، سودمند و خطرناک؛ یا گنج بر گیری یا در رنج بگیری.»

یا زر به هر دو دست کند خواجه در کنار
یا موج، روزی افکنشش مرده بر کنار
(گلستان، باب ۱، ص ۵۳)

هر قدر دادگری در جهان اندیشه‌ی سعدی مطلوب است و سودمند، بیداد زشت است و زیان خیز. جامعه‌ی عدالت پیشه‌ای که سعدی آرزومند است، وقتی انسانی تر جلوه می کند که عاقبت بیدادگری در نظر گرفته شود. سعدی در جهان ایده‌آل خود سیره‌ی حکم رانی کسی را می ستاید که به زیر دستان می اندیشد و رعایت جانب آنان. سعدی آرزو داشت که فرمانروایان آن روزگار این چنین می کردند. این نکته‌های آموزنده را وی صادقانه یا اتابک ابوبکر بن سعد در میان می گذارد. در لحن او گزافه‌گویی‌های آن عصر راه ندارد. طبع وی خواهان این نوع مدیحه گفتن نیست. او در جای جای کلیات خود از حکم رانان سرزمین پارس که از اتابکان سلفری بودند یاد کرده و آنان را به خاطر عدالتشان ستود است، اتابک ابوبکر در نظر او از آن رو ارجمند است که دین پرور است و دادگر و درویش دوست.

اگرچه بخش وسیعی از ادب فارسی در آمیخته با مدیحه سرایی‌های درباری است و به همین لحاظ در ترازوی نقد اخلاقی وزن و وقاری ندارد و فاقد نقطه نظرات پویا و قابل ملاحظه‌ی حکومتی است، اما بخش‌هایی از ادب فارسی از دیدگاه‌های حکومتی و سیاسی بی بهره نیست.

دیدگاه‌های حکومتی ادب فارسی را می توان به چند قسم تقسیم کرد.

۱. دیدگاه‌هایی که در قالب توصیه‌های حکومتی، خطاب به شاهان و کارگزاران ارائه می شد. که از این میان، می توان از، چهار مقاله عروضی مخصوصاً مقالات اول، مربوط به دبیری، نصیحه الملوك غزالی، سیاست نامه ی خواجه نظام الملک طوسی

و قابوس‌نامه‌ی کیکاووس بن وشمگیرین زیار نام برد. آثار سعدی هم در این دسته جا می‌گیرد.

۲. دیدگاه‌هایی که در قالب حکایات نمادین و اغلب از زبان حیوانات بالاخص پرندگان ارائه شده است. کلیله و دمنه‌ی بهرامشاهی، مرزبان‌نامه و از میان مثنوی عرفانی، مطلق‌الطیر عطار و بخش‌هایی از حکایات مثنوی، از این دست می‌باشند.

۳. دیدگاه‌های انتقادی در قالب طنز و هزل که آثار عبید زاکانی یکی از نمونه‌های بارز آن است.

۴. دیدگاه‌های گزنده‌ی انتقادی، خارج از قالب طنز و هزل مانند بسیاری از اشعار اوحدی مراغه‌ای و اشعار ناصر خسرو که با زبانی عریان، سیاستهای حاکم دستگاه عباسی و حکومت غزنوی را به باد انتقاد می‌گیرد و شاعران مدیحه‌پردازانی همچون عنصری را که پر بها لفظ‌دار دردی را به پای خوگان می‌ریختند و به جای مدح شایستگان و مفاخر بزرگ علمی و اسلامی و ملی به مدح محمود غزنوی می‌پرداختند شدیداً تقبیح می‌کند البته باید گفت که متأسفانه در مواردی خود این شاعران هم به مدیحه تن داده اند که بررسی علل آن مجال دیگری می‌خواهد.

اشعار تاریخ ادب پارسی را از حیث رویکرد اجتماعی هم می‌توان به سه دوره‌ی عمده تقسیم کرد. نخست دوره‌ای که در آن اشعار روی به دربار دارند و هدف شاعر از ساختن شعر، گرفتن صله و جایزه و رسیدن به جاه و مقام است. در این رویکرد، شعر به صورت حرفه و دکان در می‌آید و حسادت، مفاصه و رکاکت، اخلاق فردی و اجتماعی شاعران درباری را فرا می‌گیرد. شاعر در این دوره، با اعراق و مبالغه و غلو، شاهان و درباریان را مدح می‌کند تا از نقره دیگدان بشارد و از طلا، آلات سفره^۱.

۱. اشاره به این بیت خاقانی:

شندم که از نقره زد دیگدان ز زر ساخت آلات خوان عنصری...
(دیوان خاقانی سروانی، ص ۱۲۴۹)

دوم دوره‌ای که شعر از دربار گسیخته می‌شود. می‌دانیم که در دستگاه اداری سامانیان، شعر و شاعری جایگاهی شکوهمند و شایسته داشته است. با سقوط سامانیان و روی کار آمدن غزنویان، از آنجایی که غلامان غزنوی دست پروردگان سامانیان بودند و در دستگاه سامانیان نشو و نما نموده بودند تشکیلات حکومتی دست‌خوش تغییر محسوس نمی‌شود و در نتیجه، باز هم شعر و شاعری جایگاهی در خور داشته است. اما با روی کار آمدن مغولان، روزگار شعر و شاعری دگرگون شد. در این دوره، از آنجا که تنها قانون مغول‌ها، یاسای چنگیزی بود، لذا دستگاه حکومتی سامانیان و غزنویان در هم نوردیده شد و برای شعر و شاعری جایگاهی باقی نماند. به علاوه، مغول‌ها، اقوامی وحشی بوده و از فرهنگ و شعر بویی نبرده بودند. در این دوره ارتباط شاعر با دربار گسیخته می‌شود و به علت گسیخته شدن این ارتباط و نیز به دلیل سرخوردگی شدید اجتماعی که ناشی از حمله‌ی بی‌امان مغول بود به درونگرایی روی آوردند. تا در پرتو تهذیب نفس به قرب حق نائل آیند.

سوم دوره‌ای که شعر به عنوان ابزار مبارزه، به مردم و جامعه روی آورد این دوره از تاریخ در ادب فارسی، همان دوره‌ای است که از اواخر عهد قاجار آغاز می‌شود و در جنبش مشروطیت نقطه‌ی عطف می‌گیرد. در این دوره، شعر به سوی مردم روی آورد و شاعرانی مانند فرخی یزدی، دهخدا، عارف قزوینی، عشقی و نسیم شمال، با زبانی عریان، ساده و بعضاً شعارگونه ضمن انتقاد شدید از نارسایی‌ها و نابرابری‌های حاکم بر جامعه، دیدگاه‌های حکومتی و سیاسی خود را نیز بیان می‌داشته‌اند.

در این نوشتار به ارزیابی این موضوع خواهیم نشست که آیا شعر و سخن سعدی توانسته مسائل روزگارش را به خوبی بازتاب دهد یا خیر؟ سعدی یکی از بزرگ‌ترین و جامع‌ترین شاعران ایران زمین است و نوع واکنش‌ها و حساسیت‌های او در برابر مسائل پیرامون، می‌تواند نماینده‌ی نگرش‌ها و حساسیت‌های ایرانیان در طول تاریخ باشد. افزون بر این‌ها چگونگی برخورد هنری شاعر در تبیین مسائل

عصر نیز از جهات مختلف و با توجه به مشی اعتدال و عملگرایی وی بررسی خواهد شد.

البته در جریان بررسی ها این نکته را از نظر دور نباید داشت که مقصود سعدی از مدح امرا و رجال نام دار زمان خویش آن است که با ذکر صفات و عناوین مختلف برای آنان، اندیشه ی خود در باب حکومت و سیاست و کشورداری و نیز خصلت یک حاکم ایده آل را بیان کند تا از این راه هم این ویژگی ها را ترویج نماید و هم حکام را به تشبیه به این خصائل تشویق کند.

مهم ترین نکته ای که در آثار سعدی مطرح است همان جنبه ی همگانی بودن مطالب اوست در عرضه کردن آن چه زمینه های مربوط به فرهنگ مردم را در آثارش مشخص می سازد. سعدی با توجه به فهم همگانی مردم و صبغه ی عمومی بخشیدن به گفتارش، سعی می کند تا مطالب مختلفی را که به نوعی با زندگی مردم ارتباط دارد از بین پدیده های گونه گونی که مَطْمَح نظر او قرار می گیرد بر گزیند و به طرز ماهرانه ای عرضه نماید و اما مطلبی که در این باب گفتنی است آن که سعدی شاعری واقع بین است و آن چه در نظر او جلوه می کند درست همان چیزهایی است که عامه ی مردم نیز با آن ملموس اند و محشور، و چه بسا هر کسی به چشم سر و دل همان چیزی را ببیند و بسندیشد که سعدی دیده و اندیشیده است.

حکایات عمده ی گلستان و بوستان، واندرزها و نکته های مهمه در قصاید سعدی هر کدام تابلویی است از عوالم مربوط به اجتماع و مردم عصرش و اتفاقات روزمره ای که نه تنها در یک دوره، بلکه در هر زمانی ممکن است اتفاق بیفتد. منبع اصلی الهام در آثار سعدی همانا مردم اند و آن چه به اعمال و رفتار و حرکات و پسیندها و سلیقه های ایشان وابسته است.

افزون بر این ها چگونگی برخورد هنری شاعر در تبیین مسائل عصر نیز از جهات مختلف و با توجه به مشی اعتدال و عملگرایی وی شایسته ی توجه فراوان است.

بی شک برای بررسی و تحلیل آراء و افکار هر متفکری آگاهی از زمینه های فکری و اجتماعی وی به عنوان مدخلی جهت ورود به بحث ضروری می نماید. البته تحلیل ساختارهای جامعه شناسی گلستان و بوستان و قصاید بدون توجه به زمینه های فکری و اجتماعی اندیشه ی سعدی غیر ممکن بوده است لذا به مقولاتی مانند زندگی سعدی، شرایط اجتماعی دوران وی، معرفت شناسی و جهان بینی او و نیز پرداخته ایم.

www.ketab.ir